
Tone Petek
Framska kovačija - »Frajhamški hamri«

Prispevek obravnava problematiko kovaške obrti na področju južnega Pohorja. Predstavljeni kovaški obrat v Rančah nad Framom, ki je aktivno delal do leta 1947, nato pa rapidno nazadoval, je bil lep primer številnih nekdanjih podpohorskih kovačij.

The paper deals with the tradition of blacksmith workshops in the southern Pohorje region. The forge in Ranče above Fram which operated until 1947, the start of its rapid decline, is a nice example of forges which used to flourish in the Pohorje region.

Kovaška obrt je sodila med najpomembnejše tako na podeželju kakor tudi v trgih in mestih. Vsaka vas je imela vsaj po enega mojstra omenjene obrti, kajti skoraj vsa poljedelska orodja imajo kovinske dele, konji pa prav tako morajo biti podkovani. Iz slednjega sledi, da moramo pri tej obrti ločiti orodne in podkovske kovače, čeprav je bilo največ takih, ki so obvladovali oboje.

Skoraj za celotno Pohorje so bile v preteklosti izrednega pomena fužine, ki so bile osnovnega pomena za današnji razpored kovinske industrije. Iz posameznih fužin so se sčasoma razvili posamezni železarski centri; Muta, Ravne, Lovrenc na Pohorju in Ruše v tako imenovanem Pohorskem Podravju, na južnem Pohorju pa Zreče z Uniorjem. Na celotnem območju Pohorja je po Ivanu Gamsu delovalo od dvajsetih let 18. stoletja do prvih desetletij 20. stoletja kar osem fužin¹. Res je, da je bila velika večina le teh na področju Pohorskega Podravja, na južnem Pohorju sta bili le dve in sicer v Žempretu nad Vitanjem in Oplotnici. Slednja je delovala med leti 1805 do 1912². Tradicija fužin je pogojevala tudi nastanek vaške kovaške obrti. Primerna lokacija in navezanost na tradicijo sta značilnost Framske kovačije ali »Frajhamških hamrov«, kakor se je v ljudski govorici imenovala Vrhovškova kovačija v Rančah nad

¹ Ivan Gams, Pohorsko Podravje (Razkroj kulturne krajine), Ljubljana 1959, 124.

² K. Gajšek, Pohorske fužine, Mariborski vestnik, 19. april 1952.

Framom⁵. Omenjeni kovaški obrat je bil med drugimi tudi vzoren obrtno-zgodovinski primer številnih nekdanjih podpohorskih kovačij, zato smo se odločili, da ga v pričujočem prispevku nekoliko podrobneje obdelamo. Med drugimi pa je bila kovačija vsekakor spomenik naše tehnične dediščine, je pa žal propadla in prostor, kjer je kovačija stala, danes služi drugemu namenu.

Kratek zgodovinski oris kovačije

V samem Framu sta bili dve manjši področni kovačiji, na kar nas spominjata hišni imeni *Pri Žrebljarju*, števil. 1 in *Pri Viherovi kovačiji*, števil. 7⁴. Viherjeva kovačija je bila predhodnica Verhovškove kovačije in je stala v Framu, na kraju, kjer je bil pozneje mlin (Pečivnikov mlin). Kovačija je bila brez velikih kladiv, na vodni pogon in je opravljala za okoliško prebivalstvo navadna kovaška opravila. Ker so začeli kovati že ob četrti uri zjutraj in naj bi pri tem motili predvsem župnika pri molitvi in maši (seveda pa tudi druge krajane), zato so na iniciativo takratnega framskega župnika prestavili kovačijo v Ranče nad Framom in sicer na levi breg Framskega potoka. Ob prestavitvi je tedanji lastnik Viher spremenil nekdanjo *področno* kovačijo v orodno in podkovsko in sicer prvotno na eno kladivo, ki ga je poganjala voda Framskega potoka. Viher je poznal tehniko vlijanja železa. Staro železo so topili na prostem ognju. Da so napravili železo tekoče, so ga morali od zunaj posipavati s peskom, da se je železna masa tudi znotraj pretopila, sicer bi bilo železo *plenivo* (votličasto). Žareče železo so nato potopili v vodo, ga nato kos za kosom pobrali in ponovno stolkli in zvarili.

Viher je bil dober gospodar. Poleg posodobitve kovaškega obrata je povečal in posodobil stanovanjsko hišo, na novo postavil hleve in sezidal klet.

Zakaj je Viher leta 1896 prodal kovačijo z vsemi zgradbami, ne vemo. Znano je, da je omenjenega leta celoten kompleks odkupil Andrej Glazer, ki je bil sicer doma iz Ruš in je bil brat Viktorja in Alojzija. Obrat je kupil skupaj s solastniki Siničem, Vivodarjem in Sirakom. Zaradi velikega povpraševanje po izdelkih so morali kovačijo zopet modernizirati. Tako so leta 1900 postavili drugo kladivo in en vodni meh na eno kolo, ki je menda manj *rušilo* (ropotalo). Do tega časa sta bila v kovačiji le dva mehova na človeški pogon. Glazer je tako obrat povečal za eno kladivo in moderniziral z mehom na vodni pogon. Glazer je tudi v tehnologijo uvedel nov postopek. Začel je namreč jeklo predirati s palicami (s *prediračami*), medtem ko so pred njim pri izdelovanju sekir najprej zvarili uho sekire in šele nato nanj naložili jeklo za rezilo. Kljub temu, da je Glazer obrat posodobil, pa v celoti ni dobro gospodaril, zato je zašel v dolgove. Menda je rad kvartal, pri tem so ga večkrat ogoljufali, karte pa so po ljudskem izročilu že marsikoga spravile na beraško palico. Zaradi Glazerjeve zadolženosti je obrat odkupil Sirak, le-ta pa ga je 2. februarja leta 1909 prodal Jožetu Vrhovšku, zadnjemu aktivnemu kovaškemu mojstru v Rančah. Vrhovšek je bil viničarski sin (rojen 6. marca 1886) iz okolice Framu in je začel v kovačiji delati s trinajstimi leti. Bil je najprej vajenec, nato pomočnik in predelavec (*forarbajter*), nekaj časa se je izpopolnjeval v Avstriji, nazadnje pa je bil obratovodja (*bergfirer*). Pri nakupu obrata so mu pomagali s posojili sosed

⁵ Gradivo za pričujoči prispevek je zbiralo Zgodovinsko društvo v Mariboru med leti 1949 in 1954. V zadnjem obdobju je pri dokumentaciji gradiva sodeloval tudi Tehniški muzej Slovenije. Vse navedeno gradivo hrani Etnološki oddelek Pokrajinskega muzeja v Mariboru pod geslom Ranče - Fram.

⁴ Domača imena v Framu je poslal Zgodovinskemu društvu Maribor leta 1947 takratni šolski upravitelj O. Štern. Gradivo hrani Etnološki oddelek Pokrajinskega muzeja v Mariboru pod že omenjenem geslom.

Kranjc, Vrhovškoy bratranec in framski organist. Vsak izmed naštetih mu je posodil po 300 goldinarjev, sam pa je imel za nakup 170 goldinarjev. Nekaj si je izposodil tudi v posojilnici v Narodnem domu v Mariboru. Ker so Vrhovška poznali kot solidnega in rednega plačnika, sta mu priskočila na pomoč tudi celjska trgovca Rakuš in Majdič. Pripravljena sta mu bila dajati železo na up, odplačeval pa ga je z izdelki za omenjena trgovca.

Vrhovškova kovačija - pogled na rake in zgornje kolo. Foto: ekipa Zg. DM - po vojni

Pod Vrhovškom je kovačija še nadalje dobro obratovala, kar nam potrjujejo poslovne zveze z nekaterimi inozemskimi partnerji. V tem času so izdelali katalog in cenik s 360 slikami različnega orodja (žal katalog ni ohranjen). V predaprilski Jugoslaviji se je poslovno območje kovačije omejilo na jugoslovanski trg.

Po drugi svetovni vojni je kovačija zaradi gospodarskih, političnih, družbenih in ideoloških sprememb sorazmerno hitro nazadovala. Vzrok temu je bila tudi bolezen lastnika, kakor tudi odsotnost njegovih treh sinov, ki so bili izučeni kovači, a so se zaposlili v državnem sektorju. Leta 1950 je bil eden šofer, drugi je bil zaposlen pri *-Ustroju-* v Mariboru, najmlajši pa je obiskoval vojaško strokovno šolo v Ljubljani. Obrat je rapidno nazadoval, gospodar sam je le še tu in tam popravljaj orodja domačinom in okoličanom. Od leta 1947 dalje se je vse bolj posvečal kmetijstvu, saj je posedoval okrog 30 arov njiv v Morju, nekaj travnika v Krapanju in 35 arov vinograda. Ni pa bil lastnik gozda. Redil je tudi dve kravi. Leta 1948 pa je obrt odpovedal.

Situacija kovačije

Kot je bilo že omenjeno, je kovačija stala ob levem bregu potoka. Poleg obrata samega so sem sodile še naslednje zgradbe: poslopje, kjer so brusili izdelano orodje za dokončno prodajo ali rabo, so imenovali brusilnica. Tam so izdelke tudi skladiščili. Poslopje, ki je bilo že v petdesetih letih napol razpadlo, je prvotno služilo za skladiščenje premoga in železa. Stanovanjsko poslopje je bilo postavljeno pravokotno v breg in je bilo na strani proti potoku podkleteno. Gospodarsko poslopje je bilo datirano z letnico 1813 in je bilo za stanovanjskim poslopjem in je služilo zgolj za kmetijske potrebe (hlev, škedenj, preša). Posebnega ledinskega imena za prostor, kjer je stala kovačija in druge zgradbe, ljudje niso poznali (niti lastnik ne). Samo kovačijo so domačini največkrat imenovali preprosto *«Framske hamri»*, ljudje s Ptujkega polja pa so govorili: *«Gremo na omre!»* Kos zemljišča, ki je bil med potokom in žlebovi, so imenovali *«izel»*, ki je bil zaraščen s koprivami, lapuhom in gosto travo, kamor so metali nepotrebno navlako ob čiščenju žlebov.

Za kovačijo je bilo pomembno dejstvo, da je bila voda v glavnem trajna. Pri velikih nevihtah in ujmah je celo potok poplavljal in s prodom zasipaval travniške in njivske površine. Po mnenju Jožeta Vrhovška je bil potok okrog leta 1910 po vodni masi za okrog 50% močnejši⁵. Vzrok padcu vodne sile je videl zadnji lastnik kovačije v prekomernem izsekavanju, zato pa naj bi več izvirov usahnilo. V času Avstroogrške naj bi imela voda moč od 25 do 30 konjskih moči, v letu 1950 pa zgolj še okrog 12. V največjem razcvetu kovačije so lahko tudi ob suši delali vsaj z enim kladivom, po drugi svetovni vojni pa vodna masa ne bi bila sposobna poganjati niti enega kladiva. Vzrok temu ni bil le izsekavanje, prej bi lahko trdili zanemarjenost obrata in nezmožnost lastnika za delo, kakor tudi odselitev njegovih sinov, ki so že končali vajeniško dobo. V zapisanem terenskem gradivu, ki ga hrani Etnološki oddelek Pokrajinskega muzeja v Mariboru, je podatek, da je njega dni, ko je bil lastnik Glazer, ob trimesečni suši ponoči delalo še vedno šest od dvanajstih kovačev. Če je bil v letnem času problem v premajhnem vodnem pretoku, je bila v zimskih mesecih nevhvaležna poledenitev. V takih primerih so morali *«dol sekati»*, kar pomeni odstraniti led iz žlebov in pogonskih koles. Tako so v letu 1928/29 led kar tri mesece *«dol sekali»*. Po podatkih pa je obrat ob najhujšem mrazu zaradi poledenitve obstal največ za dva dni. Led je bil ovira, ker priteka voda po žlebovih na kolesa od zgoraj. Pri turbinah tega problema niso poznali.

Za pogon je bila kovačija opremljena s tremi vodnimi kolesi, od tega sta dve poganjali kladivi, eno pa meh. Kolo, ki je poganjalo, meh je imelo premer 250 cm, v širino je merilo 40 cm, kolo, ki je poganjalo kladivo, pa je bilo večje, saj je bil njegov premer 280 cm, širina pa kar 110 cm. Kolo, ki je nazadnje delalo, pa je merilo v premeru 300 cm in bilo široko 80 cm. Voda je na kolesa padala od zgoraj. Kolesa pa so bila *«na škorce»*. Na obodu kolesa so bile zaporne deščice na razdalji okrog 25 cm.

Izdelki kovačije

Kovačija je izdelovala različno poljedelsko, vinogradniško, gozdarsko, zidarsko orodje, kakor tudi orodja za kamnolome in druge obrti (tesarsko, kolarsko, sodarsko).

Najmočnejše je bilo zastopano poljedelsko orodje, saj je bilo povpraševanje po teh izdelkih največje tako v bližnji kot tudi v daljnji okolici. Prav po teh izdelkih je dobila

⁵ Glej opombo 3.

kovačija svoj sloves tako doma kot v tujini. Od vrst poljedelskega orodja naj omenimo razne motike, lopate, nadalje polovične motike za pluge (otike) in okopalnike. Za vinograde so izdelovali krampe za okopavanje, ki so jih imenovali »videci« in raznovrstne rovnice ali »rutance«.

Vrhovškova kovačija - pogled na spodnji konec rake. Foto: ekipa Zg. DM - po vojni

Gozdarstvo je bila izredno močna gospodarska panoga na južnem Pohorju⁶, zato ni čudno, da se je kovačija usmerila tudi v izdelovanje gozdarskega (holcarskega) orodja. Izdelovali so razne vrste sekir, cepinov, derez, zagozd (»kajle«), kramпов za ruvanje panjev in sekanje gozdne podrasti. Prav za izkopavanje štorov je služil poseben kramp, ki so ga imenovali »krajchaken« in je imel na eni strani rezilo postavljeno vzdolžno, drugo rezilo pa je bilo nameščeno počez. Od tod je tudi ime krajchaken ali križna sekira oziroma kramp. Ker je kovačija dajala gozdarska orodja tudi na up, ni čudno, da si je marsikateri gozdni delavec v Attemsovih gozdovih nabavljal orodja prav v framski kovačiji, saj je le-ta slovela po izredno solidnih izdelkih. Z gozdarstvom je bilo tesno povezano splavarstvo. Za to vrsto dejavnosti so v kovačiji izdelovali »flosarke« s škarjami. To so bile specifične sekire, ki so imele na ušesih pritrjene škarje za izvlačenje žebļev, obenem pa so služile tudi kot kladiva. Podobno lahko trdimo za delavce v pohorskih kamnolomih, saj so se v kovačiji prilagodili njihovim zahtevam in so po naročilu izdelovali razna kamnoseška dleta (»štemajzen«), drogove, kladiva, krampe itd. Prav za sekanje kamna so izdelovali posebne vrste kramпов, ki so jih imenovali »šprickrampi«. Le-ti so imeli na eni strani rezilo, na drugi pa ost. Kovačija je izdelovala tudi rudarske krampe (»knappovske grubenhakne«), ki so služili za kopanje v rudnikih.

⁶ Angelos Baš, Gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju v dobi kapitalistične izrabe gozdov, Maribor 1967, Carl Hiltl, Das Bachergebirge, Celovec 1893.

V obravnavani kovačiji so našli na razpolago veliko izbiro kvalitetnega blaga tudi obrtniki, tako mojstri, kakor tudi domači ali hišni obrtniki, ki jim je bilo rokodelstvo dodatni zaslužek. Tako so za tesarje (*«cimermane»*) izdelovali tesarske sekire, nadalje cimermanske veznice (*«puntooken»*), tesarske ročne sekire s škarjami, ki so bile podobne že omenjenim splavarskim, le da so bile manjše, služile pa so za izvlačenje žeblicev. Za tesanje so izdelovali tako imenovane *«švrbe»*. To so bile tanke sekire, ki so jih uporabljali tesarji v okolici Ptuja. Zanimive izdelke so našli mojstri kolarji in sicer kladiva in kolarske sekire, *«vangerstokhaken»* imenovane. Izdelovali so tudi sodarska orodja, med katerimi naj omenimo sekire za tesanje dog (*«pintervaldhake»*), sekire za dolbljenje žlebov in za izdelovanje krušnih ali mesarskih nečk (*«teksla»*). Od zidarskih orodij pa so bila zanimiva kladiva za drobljenje gramoza (*«šoderšlegel»*).

Poleg omenjenega orodja je veljalo predvsem za sekire, da je imela vsaka dežela svoje tipe. Tako so poznali in izdelovali štajerske, kranjske, bosanske, srbske, raznovrstne madžarske in slavonske (*«široške»*). Vsak tip omenjenih sekir je bil standardiziran in normiran.

Surovine in material

V najbolj cvetočem obdobju je kovačija rabila za obratovanje ogromno surovin in drugega materiala. Široki izbor izdelkov je zahteval kvalitetne surovine, ki so jih morali kupovati zunaj domačega kraja, marsikdaj tudi iz tujine. Železo so v glavnem kupovali pri veletrgovcih. Največ jeklenih palic in drogov najrazličnejših dimenzij so kupovali v Celju, predvsem pri dveh že omenjenih trgovcih Rakušu in Majdiču, ki sta dajala robo tudi na up, plačevali pa so jima lahko tudi v naravi. Za surovino so plačali z gotovimi izdelki. Omenjena trgovca nista oskrbovala le framske kovačije, temveč tudi mojstre te obrti v celotnem nekdanjem celjskem okraju. Jeklo za kvalitetne sekire so nabavljali na Ravnah na Koroškem (Guštanju), ki je bilo po mnenju tukajšnjih mojstrov boljše od jeseniškega. Določene količine omenjene surovine pa so dovažali celo iz Judenburga in še iz okolice Dunaja. Razumljivo je, da je po koncu prve svetovne vojne in z razpadom Habsburške monarhije ta dobava zaradi državne meje prenehala. Kovačija je porabila letno okrog dva vagona premoga. Le-tega so nabavljali v Stranica pri Slovenskih Konjicah in sicer od podjetja Hasenpihler. Bil je prvovrstne kvalitete. Poskusili so tudi z uvoženim angleškim premogom, a je bil le ta predrag in je vseboval preveč oljnate barve. Kalorično je bil ta premog sicer dober, ni pa odgovaljal za varjenje jekla. »Je dobro grel, a slabo varil«, zato so ga opustili. V času Avstroogrske so kupovali in transportirali premog tudi iz Češke in Moravske. To je bil tako imenovani *osterauer*. Bil je droben kot kuzuza, a je kvalitetno ustrezal za delo v kovačiji.

Ker je kovačija pri delu uporabljala sorazmerno majhne količine koksa, so le-tega zamenjali z ogljem. Slednjega ni bilo težko dobiti, saj je Pohorje bogato z gozdovi. Kmetje in gozdni delavci pa so znali tudi žgati oglarske kope, saj je bilo to donosno, njihovi odjemalci pa so bile podpohorske kovačije, med njimi tudi framska. Pohorski oglarji so skladiščili oglje pri današnji Mariborski koči, kjer je stala posebna uta kot začasno skladišče. Vsako leto se je na tem mestu zbralo do deset vagonov oglja. Oglje je bilo iz različnega lesa. Najslabše kvalitete sta smrekovo in kostanjevo, boljše je bukovo, najboljše pa jelševo oglje, ki je zares prvovrstno, saj žari brez plamena in dima. Framska kovačija pa ga je letno pokurila okrog štiri tone.

Za koga je kovačija delala in gravitacijsko območje le-te

Osnovne odjemalce smo našli že ob izdelkih, ki jih je kovačija plasirala na tržišče. Jasno pa je, da se framski kovaški mojstri niso zadovoljili le z ozkim območjem, temveč so trg iskali vsepovsod, saj so se zavedali kvalitete svojih izdelkov in tudi že industrijske konkurence. Kovačija je v glavnem delala po naročilu. Naročil je bilo včasih toliko, da jih celo niso zmogli (-niso mogli-). Delali in popravljali so zasebnikom in trgovcem z železnino. Omenili smo že Majdiča in Rakuša iz Celja. Poleg tega je kovačija plasirala svoje izdelke v trgovine v Zagreb, Varaždin in tudi Tuzlo. Leta 1928 so začeli voziti svoje izdelke vsako soboto na trg v Maribor. Prodajali so na Glavnem trgu pred Tscheligijem in Čeboklijem. Tam so tudi sprejemali pokvarjena orodja v popravilo in jih naslednjo soboto zopet dostavili naročnikom na že omenjeno mesto. Prevoz izdelkov na mariborski trg kakor tudi na sejme drugam je zahteval ogromno časa, saj so izdelke najprej z vozom dostavili do avtobusne postaje v Framu, jih nato avtororili na avtobus in pripeljali v Maribor. Zanimivo je, da so se rajši posluževali avtobusa kot vlaka. To pa zato, ker je bila avtobusna postaja bližje kovačiji in tudi avtobusne zveze so bile boljše kot pa z vlakom. Morda še pomembnejše je dejstvo, da je avtobus robo pripeljal do neposredne bližine prodajnega mesta na Glavnem trgu v Mariboru. Poleg vsakotedske prodaje v Mariboru so obiskovali tudi sejme v bližnji in daljnji okolici. Če so na mariborskem trgu prodajali le sekire, so na sejmih v večjih in manjših krajih prodajali mešano robo. Na sejmih so prav tako sprejemali v popravila posamezna orodja in jih je nato moral priti naročnik po določenem času (10 do 14 dni) iskat v Ranče. Ogromno orodja pa so prinašali posamezniki v popravilo kar v kovačijo. To velja predvsem za domačine in za prebivalce iz bližnjih krajev kot so Slivnica, Hoče, Rače in naselja, ki so razsejana po pobočju južnega Pohorja.

Zelo iskano blago na trgih so bile framske rovnice ali rutance. Framska kovačija je izdelovala tako kvalitetne rovnice, da so lahko konkurirale celo izdelkom iz Avstrije. Prvič se je premoč framskih izdelkov pokazala leta 1928 na »Jožefovem sejmu« v Svečini. Ljudje v Slovenskih goricah so prej kupovali rovnice od avstrijskih trgovcev. Ker je bilo to sorazmerno slabo blago, saj je bila življenjska doba teh rovnice le eno sezono, je framska kovačija prav hitro začela konkurirati avstrijskim izdelkom. Po podatkih naj bi framske rovnice imele življenjsko dobo kar osem let, zato so bile med kmeti in vinogradniki bolj cenjene, čeprav so bile približno dvakrat dražje od industrijsko izdelanih rovnice.

V framski kovačiji so delali rovnice »iz celega«, niso jih varili (-švasali-), zato so lahko zdržale težko slovenjegoriško in haloško vinogradniško zemljo, saj so bile izdelane iz kvalitetnega jekla in strokovno kaljene.

Trgovski posel je framski kovačiji prinesel lepe dohodke in razširil glas o dobrih izdelkih daleč naokrog. Vseeno pa je mojster Jože Vrhovšek leta 1930 opustil trgovanje, niti ni tako vneto obiskoval vseh sejmov. Vzrokov za to potezo je več. Prvi je vsekakor v konkurenčnosti cenejših industrijsko izdelanih kovaških orodij. Cena je pač premagala kvaliteto, ker je kupna moč kmečkega prebivalstva že začela padati. Drugi morda še važnejši vzrok pa je v tem, da je trgovanje zahtevalo veliko časa in je delovna sila v kovačiji zaradi trgovskih poti izostajala, kar se je vsekakor poznalo na količini izdelanega orodja.

Ožji okoliš, ki ga je framska kovačija zalagala s svojimi izdelki, je obsegal področja naslednjih krajev: Fram, Slivnica, Hoče, Maribor, večji del Slovenskih goric, kjer so izstopali naslednji kraji: Šentilj, Svečina, Jarenina, Trojica v Slovenskih goricah (Gra-

dišče), nadalje celotno Dravsko polje, Ptujsko polje s Ptujem, Slovenska Bistrica, Poljčane in področje Pohorja vse do njegovih vrhov.

Širši okoliš, ki ga je kovačiji omogočala trgovina z železino, pa je obsegal poleg Štajerske še Kranjsko, Hrvaško, Slavonijo in Bosno. V obdobju Avstroogrške pa je cvetel posel tudi z Madžarsko, Poljsko, Galicijo, Italijo, Grčijo, Bolgarijo, Srbijo in celo Romunijo. V tem obdobju je kovačija dobivala ponudbe celo iz Nemčije, da bi delala za izvoz v afriške in azijske dežele.

Produkcija izdelkov po količini je znašala v času pred prvo svetovno vojno do enega vagona in pol letno. V času predaprilske Jugoslavije nekoliko manj. Če pa je hodil kovač po sejnih, je bil padec produkcije še večji. Zaradi konkurence industrijskih izdelkov bi morala kovačija stopnjevati produkcijo in zadržati osvojeno tržišče. To pa bi bilo možno samo z modernizacijo obrata. Kovaške peči so bile sicer nekoliko modernizirane med leti 1925 in 1928. Predvsem pa bi bilo potrebno predelati kladiva. V kovačijo bi morali namestiti vzmetna kladiva (kladivo »na fedre« ali »žmete«). To bi po pripovedovanju informatorja Jožeta Vrhovška⁷ povečalo produkcijo kar za 80%. Vzmetno kladivo namreč udarja mnogo močnejše od starega klasičnega kladiva (repača), ki je imelo sicer učinkovito težo okrog 500 kilogramov. Vzmetno kladivo namreč predre železo že s tremi ali štirimi udarci, čemur so pravili kovači *v eni ici*.

Največja dnevna produkcija je bila do 120 kosov različnega orodja, povprečna pa le od 80 do 100 kosov. Z vzmetnimi kladivi bi lahko dosegli dnevno do 200 kosov različnih izdelkov, ki jih je izdelovala in pošiljala na trg framska kovačija. Žal do takšne modernizacije ni prišlo in prav tu vidimo enega od vzrokov propada celotnega kovaškega obrata.

Oprema v kovačiji je bila skoraj v celoti izdelana doma, tudi potrebna tesarska dela so opravili sami. Nova kolesa so izdelali tesarji v Framu. Bruse so nabavljali v Rogatcu in Majšperku. V enem letu so porabili dva brusa, sam brusni kamen pa je bil izredno velik in je tehtal tudi do 24 centov. Pri izdelavi meha je sodeloval sedlar, ki je orodje izdelal iz govejega ali konjskega usnja. Časovna doba meha je trajala nekako do trideset let, če so orodje primerno negovali. Priporočljivo je bilo mazanje meha s kitovo mastjo in sicer enkrat na štirinajst dni.

Tudi orodja za delo v kovačiji so izdelovali sami. Za posebno trde in odporne dele so naročevali vlitu jeklo (za sekače, prederače, utope, topore za »planiranje«). Kljub sorazmerni zahtevni tehnologiji pri vlitem jeklu so tudi omenjena orodja izdelovali v kovačiji sami.

Zaposleni v kovačiji in dohodki

V času Avstroogrške je bilo praviloma zaposlenih osem ljudi in sicer mojster, predelavec (*forarhajter*), štirje pomočniki in dva vajenca. Učna doba je trajala tri leta, kakšne posebne vajeniške šole pa niso obiskovali. Značilnost kovaške obrti sploh je bila, da se je nadaljevala iz roda v rod, kar pomeni, da so se sinovi učili v domačih delavnicah. Nadaljevanje kovaške obrti je namreč pomenilo stalen in utečen posel ter zaslužek. To lahko vidimo tudi pri frajhajmski kovačiji, saj so bili vsi trije Vrhovškovi sinovi izučeni kovači, žal pa zaradi omenjene situacije po drugi svetovni vojni ni

⁷ Omenjeno izjavo kovaškega mojstra J. Vrhovška je zapisal prof. Stane Šijanc 18. maja 1949. Gradivo hrani Etnološki oddelek Pokrajinskega muzeja v Mariboru pod geslom Ranče - Fram.

nadaljeval s kovaško obrtjo nobeden od treh sinov. Značilnost kovaške obrti je bila tudi v tem, da je bil za opravljanje dela obvezen pomočniški im pozneje tudi mojstrski izpit. Kljub omenjenemu dejstvu, da vajenci niso obiskovali vajeniške šole, so vendarle morali narediti pomočniški izpit v kovačiji sami ali pa se iti izpopolnjevati k drugemu mojstru, večkrat tudi v tujino.

Vajenci v framski kovačiji so imeli vso oskrbo na mojstrovem domu, vendar so večkrat morali opravljati tudi druga kmečka in celo hišna dela. Mojster jim je nudil stanovanje, hrano in pranje perila. Kdo so bili vajenci v framski kovačiji? Dokler ni bilo domačih sinov, so hodili v kovačijo kot vajenci viničarski sinovi iz neposredne okolice. Nekateri vajenci so bili doma tudi z Dravskega polja kakor tudi iz pohorskih samotnih kmetij, zaselkov in vasi. Če je vajenec po končani triletni učni dobi uspešno opravil pomočniški izpit, se je večkrat zaposlil v mojstrovni kovačiji. Taki primeri so bili tudi v framski kovačiji, saj je redno zaposlovala štiri pomočnike. Tudi ti so imeli hrano, stanovanje in ostalo oskrbo pri hiši. Mesečna plača pomočnikov je bila poleg navedene oskrbe 20 kron. Zaslužek je bil dokaj skromen v primerjavi s pohorskimi gozdnimi delavci. Kakor je ugotovil pohorski rojak Janez Koprivnik, naj bi znašala dnevna mezda gozdnega delavca za akordno delo 6 do 10 kron, kar je vsekakor nenavadno visoko⁸. Če pa primerjamo zaslužke pohorskih najemnikov, ki so hodili na delo k večjim posestnikom, katerih dnevni zaslužek je znašal v najboljšem primeru nekaj več kot krono⁹, ga lahko primerjamo z zaslužkom kovaških pomočnikov v framski kovačiji. Še bližja nam je primerjava z dnevnimi mezdami pohorskih najemnikov, ki so delali pri kmetu, pri katerem so živeli. Dnevni zaslužek le teh je bil 40 do 50 vinarjev ali pol krone¹⁰. Mislimo, da je smiselna primerjava zaslužka framskih pomočnikov z zaslužkom delavcev v Delavnica južnih železnic na Studencah v Mariboru. Le-tu je bil v prvem obdobju povprečni dnevni zaslužek od 1,5 do 3 goldinarje, na prehodu stoletja pa od 4 do 6 kron. V obdobju predaprilske Jugoslavije so zaslužili po 1700 dinarjev mesečno¹¹. Iz vseh navedenih primerjav lahko zaključimo, da je bil zaslužek v framski kovačiji sorazmerno nizek. Delovni čas v kovačiji je bil od pete ure zjutraj do sedme ure zvečer. Vmes so prenehali z delom ob deseti uri dopoldne, ko je bil čas za dopoldansko malico (*-malo južino-*). Opoldne je trajal odmor za kosilo eno uro, popoldne ob četrti uri so imeli odmor za popoldansko malico (*-večerko-*). Ob sobotah in pred prazniki so končali z delom ob četrti uri popoldan (*-fajerant-*). Prav tako so ob tem času nehali delati na veliki petek. Velika sobota pa je bila že šteta k praznikom.

Veliko večino uslug kovačije so plačevali v denarju. V času, ko je bil lastnik kovačije Viher, so nekateri Hrvati odslužili nabavljeno orodje z delom v vinogradu in na travnikih (*-v travščini-*). Viher je imel veliko travnikov, da je lahko krmil konje strank, ki so čakale na njegove izdelke. Za svoje stalne stranke je celo postavil uto (*-huto-*) za vozove in hlev za konje. Medtem, ko so tujci čakali na izdelovanje naročil, so se sami hranili. Kuhali so si lahko v gospodarjevi hiši. S seboj pa so vedno pripeljali ogromne količine vina. Kovaški mojster Vrhovšek je zapisovalcu povedal: »Imeli so toliko vina, da so ga pogosto po *amposih* (nakovalih) polivali¹².

⁸ Janez Koprivnik, Pohorje, Maribor 1923, 91.

⁹ Angelos Baš, navedeno delo, 104.

¹⁰ Glej opombo 9.

¹¹ Tone Petek, Železničarska kolonija Studenci v Mariboru, Objave št. 1, Pokrajinski muzej Maribor 1995, 36.

¹² Glej opombo 7.

Kovaštvo v ljudski tradiciji

Pri opravljanju vsakdanjega dela se prebivalci tako urbanih kot tudi agrarnih področij srečujejo z vrstami dejavnosti, ki jih sami ne morejo opraviti. Vrsto let je prevladovalo med strokovnjaki naziranje o tako imenovani *»neodvisnosti kmečkih gospodarstev«*, v okviru katerih naj bi si posamezni gospodarji, skupaj s svojimi družinami, sami napravili vse potrebno za opravljanje najrazličnejših del¹⁵. Danes se to kaže bolj kot izjema. Pomen rokodelskih in polrokodelskih delavnic je bil znatno večji od znanja posameznikov v okviru ruralnega gospodarstva¹⁴. Prav zaradi omenjenega dejstva so bili do druge svetovne vojne izrednega pomena vaški kovači s svojimi izdelki, zato ni čudno, da so imeli svoj odmev tudi v ljudski tradiciji. Kovači so bili med ljudmi spoštovani, ker so opravljali težka dela in trpeli vročino. Kovač je znal delati raznovrstna poljedelska ali gozdarska orodja, ki so bila nujna za delovanje kmečkih gospodarstev. Kovač je bil zato za ljudi učen, kajti med drugimi je obvladal tudi železo. Tako je vladalo med ljudmi in kovači tudi na obravnavanem področju dobro razmerje, ne glede na to, da so ljudje s svojim kmečkim, gozdarskim in obrtnim orodjem bili navezani na usluge kovaških mojstrov in pomočnikov.

Framski kovači, kakor tudi njihovi poklicni kolegi drugod, so imeli svojega zaščitnika. To je bil sv. Florjan, ki goduje 4. maja¹⁵. Na ta dan framski kovači niso delali. Vstali so kot po navadi ob četrti uri zjutraj, vrgli kakih dvajset jajc v ponev (*»rajnglo«*) za zajtrk (*»za zajutrko«*). Po končanem obilnem zajtrku so šli vsi skupaj k maši, zatem pa so praznovali svoj praznik. Držali so se pregovora: *»Če češ meti srečo pri ognju, te na florjanovo ne smeš delati«*.

Omenimo naj še, da je framski kaplan Oroslav Caf, ki je kar dvajset let živel v Framu (1839 - 1859)¹⁶, v prvih dveh kiticah svoje *»Frajhamske«* omenil tudi framsko kovačijo:

*»Res da sila je pobila srčeca ljudem.
Vendar peti, razodeti pesmi, to hočem,
ker so v jami mlini sami, je za hramom hram,
kjer se čuje, kovač kuje! To vam je Frajhajm.
Tu kladivo, ropotivo s hrupom klopota.
Meh pa škriplje, kjer se siplje spona železja.
Na višini v razvalini stari grad moti
ali niže, vesi bliže cervica stoji.«*

¹⁴ Janez Bogataj, *Kovači, Domače obrti na Slovenskem*, Ljubljana 1989, 113.

¹⁵ Isti, nav. delo, 115.

¹⁵ Niko Kuret, *Praznično leto Slovencev*, prva knjiga, druga izdaja, Ljubljana 1989, 287 - 288.

¹⁶ Slovenski biografski leksikon, prva knjiga, Ljubljana 1925 - 1932, 66.

*Summary***The Fram Forge - "Frajhamski hamri"**

The tradition of foundries in the Pohorje region gave rise to village blacksmith's shops. A good location and respect of tradition are two characteristics of the Fram forge or the "Frajhamski hamri", as natives of Ranče used to call Vrhovšek's forge. Jože Vrhovšek bought it in 1909, modernizing it with technical innovations. Contacts with foreign partners prove that it was doing good business. At that time they could offer customers a price list and catalogue with illustrations of 360 items. They produced various tools used in agriculture, wine growing, forestry, as well as tools for quarrymen, masons, carpenters, cartwrights, coopers.

Fram blacksmith masters, conscious of both the quality of their work and competition from industry, did not limit themselves to their home turf but were looking for new markets elsewhere too. The forge stocked with its products the Majdič and Rakuša stores in Celje, sending its goods to Zagreb, Varaždin and as far as Tuzla. Following 1928 they drove their goods every Saturday to the Maribor market. Besides selling, they also took for repair broken tools.

The home market of the Fram forge included nearby villages, the region of the Slovenske gorice, the Haloze, Ptuj and Drava Plains, Poljčane, Slovenska Bistrica and the Pohorje all the way to its peaks. In addition to Styria, it also found customers in Carniola, Croatia, Slavonia and Bosnia. At the time of the Austro-Hungarian Empire, it was also doing brisk business with Hungary, Poland, Galicia, Italy, Greece, Bulgaria, Serbia and Rumania.

Practically during all the time it was in operation, the forge employed an average of eight people: the owner, a foreman, four assistants and two apprentices. The owner took care of the employees's board, lodging and laundry. Their salary, however, was modest, especially in view of the long hours - from 5 am to 7 pm. Assistants, for example, were paid only 20 crowns a month.

After World War II, changes in the economic, political, social and ideological situation precipitated a rapid decline of the forge. After 1947, due to health and inheritance problems, the owner gradually turned to agriculture, giving up his shop for good in 1948.